

بازتاب قرارداد ۱۹۱۹ میلادی در مطبوعات

و آثار اهل قلم در ارتباط با آن

(میرزاده عشقی - فرخی یزدی)

نرگس اصغری گوار

عضو هیات علمی واحد اهر

چکیده:

مسائل و مشکلات پدیدار شده در جریان نهضت مشروطه بی‌شمار است ولی یکی از مهمترین و خطرناکترین جریانات سیاسی این دوره قرارداد ۱۹۱۹ بود که در ۱۸ مرداد ۱۲۹۸ ه. ش بوسیله وثوق الدوله نخست وزیر وقت سلطنت احمد شاه بسته شد.

بر طبق این قرارداد ننگین، ایران مستعمره انگلیس تلقی می‌شد و استقلال ایران و آزادی و اختیار ایرانیان در داشتن هر گونه روابط مستقیم با سایر دولتها به زیر سؤال می‌رفت، خوشبختانه به محض نشر این قرارداد در جراید، جمعی از مردم آزادیخواه با تشکیل جلسات و پخش شب نامه‌ها به مخالفت برخاستند که در رأس آنها مرحوم میرزا یحیی دولت آبادی بود که بر اثر نطق مهیج او در باغ گلستان، با حضور احمد شاه قاجار و جمعی از نمایندگان طبقات مختلف و اعضاء مجلس مؤسسان این قرارداد لغو شد.

این واکنش‌ها در حیات ادبی کشور تأثیر و انعکاس وسیعی یافت و بسیاری از نویسندگان و شعرا به گروه آزادی خواهان پیوستند، که در این مجموعه به بررسی مبارزات قلمی این بزرگان می‌نشینیم.

واژه‌های کلیدی :

قرداد ۱۹۱۹ ، اهل قلم، روزنامه، مطبوعات، وثوق الدوله، احمد شاه قاجار ، میرزاده عشقی، میرزا یحیی دولت آبادی ، فرخی یزدی ، دهخدا ، ملک الشعراء ، ایرج میرزا.

نهضت انقلاب مشروطه، بدون شک یکی از بزرگترین رخداد‌های اجتماعی و سیاسی در تاریخ ایران می‌باشد. این جریان که تمام مسائل و اوضاع کشور را در آن زمان تحت الشعاع خود قرارداد، در حیات ادبی کشور نیز، تأثیر و انعکاس وسیعی پیدا کرد. چه بسیار نویسندگان و شعرا که به گروه آزادی خواهان پیوستند و از راه قلم به مبارزه مستقیم با دشمنان آزادی برخاستند.

مسائل و مشکلاتی که در جریان مشروطه، پدیدار شدند، بی‌شمارند. ولی یکی از مهمترین و خطرناکترین آنها، در دوره دوم مشروطه، قرارداد ۱۹۱۹ بود که در ۱۸ مرداد ۱۹۲۸ ه. ش به وسیله وثوق الدوله نخست وزیر وقت و در زمان سلطنت احمدشاه امضاء شد.

بر طبق این قرارداد، ایران مستعمره انگلیس تلقی شده و استقلال ایران و آزادی و اختیار او در داشتن هرگونه روابط مستقیم با سایر دولتها و انجام هر گونه گفتگو و قراردادهای سیاسی و اقتصادی از ایران گرفته می‌شد. همچنین گمرکات ایران در مقابل وامی که دولت انگلیس می‌داد، از اختیار ایران خارج و وزارت دارایی و وزرات جنگ تحت سلطه مستشاران انگلیسی قرار می‌گرفت.

خوشبختانه، « به محض اینکه قرارداد در جراید منتشر شد تحریکات شدیدی بر ضد وثوق الدوله، عاقد قرارداد، به عمل آمد، جمعی از دمکراتهای ضد تشکیلی و سایر آزادیخواهان شبنامه‌ها و مقالات شدید اللحنی بر ضد دولت منتشر ساختند و کار را به آنجا رسانیدند که فریاد مرده باد « وثوق الدوله » در خیابانهای تهران طنین انداز بود... »^(۱)

علاوه بر مخالفتها و اعتراضات شدید در داخل ایران، این قرارداد در تمام دنیا نیز انعکاس نامطلوبی پیدا کرد.

میرزا حسن خان ملقب به « وثوق الدوله » فرزند میرزا معتمد السلطنه در سال ۱۲۵۴ ه. ش در تهران متولد شد. وی بعد از تحصیلات متداول در وزارت دارائی مشغول به کار شده و در دوره اول مجلس شورای ملی به نمایندگی برگزیده شد. در بین سالهای ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۰ دو نوبت نخست وزیر گشت. سالهای آخر عمرش را در اروپا زیست و در سال ۱۳۲۹ ه. ش در تهران زندگی را بدرود گفت.

او برای خاموش کردن صداهای اعتراض به قرارداد از هیچگونه عملیات قهر و جبر کوتاهی نکرد و عده زیادی را دستگیر و تبعید نمود.

با این حال با مخالفتها و شورشهای گسترده‌ای در تمام نقاط ایران مواجه شد. خیابانی در تبریز و میرزا کوچک خان در گیلان با این قرارداد مخالفت کرده و به مبارزه با آن برخاستند. در بین مطبوعات، تنها روزنامه «رعد» مقالاتی له انعقاد قرارداد منتشر می‌کرد، بقیه روزنامه‌ها به خصوص « دو روزنامه معروف (قرن بیستم) به مدیریت میرزاده عشقی و (طوفان) به مدیریت فرخی یزدی

مقالات و اشعار شدید اللحن و تنیدی بر ضد قرارداد و خود وثوق الدوله نگاشتند. « (۲)

از جمله مخالفین جدی قرارداد، مرحوم « میرزا یحیی دولت آبادی » بود که « عشقی » با او همکاری می‌کرد. در جلسه‌ای که از نمایندگان طبقات مختلف و مجلس مؤسسان در باغ گلستان با حضور احمدشاه قاجار تشکیل شد، بر اثر نطق مهیجی که این شخص کرد، بالاخره قرارداد ۱۹۱۹ رد شد.

در میان آزادی خواهان فراوانی که در این ایام با جان و دل در راه آزادی کشور می‌کشیدند به غیر از سیاستمداران و سایر اقشار مردم، شعرا و نویسندگان آزادی خواهی دیده می‌شوند که اغلب با انتشار روزنامه‌ای به طور مستقل یا به صورت همکاری و کمک، مبارزه وسیعی را دنبال می‌کنند افرادی از قبیل دهخدا، ملک الشعرا بهار - عارف قزوینی، ایرج میرزا، میرزاده عشقی و فرخی یزدی... از جمله این اشخاص، میرزاده عشقی و فرخی یزدی هر کدام مستقلاً روزنامه‌ای را منتشر می‌کنند. میرزاده عشقی « روزنامه قرن بیستم » و فرخی یزدی روزنامه « طوفان » را، و وجه تمایزی که بین این دو فرد با مبارزان دیگر وجود دارد، این است که هر دو جان بر سر این کار گذاشته و به خاطر سخنان بی پروا و اشعار شجاعانه خود توسط حکومت وقت ترور و کشته شده‌اند.

به همین جهت، اشعار و آثار این دو مبارزه را به عنوان نمونه‌ای از میان سایر آزادی خواهان برگزیده و ذکر می‌کنیم.

سید محمد میرزاده عشقی در سال ۱۲۷۲ ه. ش در همدان متولد شد. در سال ۱۲۹۳ در همدان روزنامه‌ای به نام « نامه عشقی » دایر کرد و در همان زمانها که مقارن جنگ جهانی اول بود به استانبول مهاجرت کرده و چند سالی را

در آنجا گذراند بعد به همدان برگشته و از آنجا به تهران آمد. و شخصاً روزنامه «قرن بیستم» را که در ضمن مهمترین نشریه طسیر این دوره می‌باشد، در سال ۱۳۰۰ ه. ش منتشر کرد. «در این مبارزه و کوشش سیاسی نیش قلم شاعر بیش از همه متوجه وثوق الدوله، نخست وزیر ایران و عاقد قرارداد معروف ایران و انگلیس بود. عشقی این قرارداد را «معامله فروش ایران به انگلستان» نامید و در یکی از اشعار متعدد خود که در سال ۱۳۳۷ ه. ق در این زمینه سرود، چنین گفت:

رفت شاه و رفت ملک و رفت تاج و رفت تخت   باغبان، زحمت مکش کز ریشه کنند این درخت
میهمانان و ثوق الدوله خونخوارند سخت   ای خدا، با خون ما این میهمانی می‌کنند ...

سخنرانیهای تند و مقالات و اشعار آتشین عشقی بر ضد قرارداد باعث شد که وثوق الدوله دستور دستگیری او را داد و شاعر به زندان افتاد. (۳)

در آغاز زمزمه جمهوری، عشقی دوباره روزنامه قرن بیستم را در سال ۱۳۰۳ ه. ش منتشر کرد که یک شماره بیشتر انتشار نیافت و بر اثر مخالفت با جمهوری، و سرودن هجویه‌ای در زمینه اعلام جمهوری رضاخانی مجدداً روزنامه اش توقیف شد و خود شاعر نیز به دست دو نفر در صبح دوازدهم تیر ماه ۱۳۰۳ ه. ش در خانه مسکونی خود هدف گلوله قرار گرفت و بدرود زندگانی گفت.

عشقی در مجموع مقالات خود، مقاله‌ای بر علیه وثوق الدوله نگاشته که عنوان آن «مقاله چهارم در مورد الفبای فساد اخلاق» می‌باشد.

«... در مقاله اول الفبای فساد اخلاق را هجی نموده و نیز ثابت کردم که مبتکر این الفبا در ایران وثوق الدوله است ... وثوق الدوله علاوه از بستن قرارداد

ایران و انگلیس یک گناه بزرگتری را مرتکب شده و آن این است که الفبای فساد اخلاق را در جامعه تدریس کرد ... تمام این بدبختی، اثر شیوع این الفبای منحوس فساد اخلاقی یعنی رواج این جمله پلید است: « هر کس پول داد برای او باید کار کرد، وجدان، عقیده، مسلک موهوم است» حالا ما اگر واقعاً بخواهیم ریشه این شجره خبیثه را از بن بکنیم باید وثوق الدوله و عموم همدستان و وثوق الدوله را به چوبه دار تحویل بدهیم.»^(۴)

عشقی همچنین چکامه‌ای را بر علیه قرارداد در سال ۱۲۹۷ ش سروده است. که ابیاتی کاملاً رسا و واضح در مذمت انگلیس و وثوق الدوله دارد و در آخر از اینکه ملت با بی‌حالی و بی‌حسی خود را تسلیم چنین قراردادهایی می‌کند، گله کرده است.

... داستان موش و گربه است، عهد ما و انگلیس
 انگلیس آخر دلش، بهر من و تو سوخته
 آن که بهر یک وجب خاک اینقدر خون می‌کند؟
 آنقدر می‌دانم امروزه ار که بر ما داده پنج
 موش را گر گربه برگیرد، رها چون می‌کند؟
 آن که بهر یک وجب خاک اینقدر خون می‌کند؟
 غاز، فردا دعوی پنجاه میلیون می‌کند ...^(۵)

در شعر « درد وطن » باز به معاهد اشاره می‌کند :

... تنها منم که گر نشود حکم قتل من
 گر سیل سیل خون ز در و دشت ملک هم
 حاشا، چنین معاهده امضاء نمی‌شود
 جاری شود معاهده امضاء نمی‌شود^(۶)

عشقی در حبس تاریک شهربانی تهران، خطاب به وثوق الدوله قصیده زیر را سرود و در این شعر نسبت به علت محبوس شدنش چنین اعتراض می‌کند؟:

... زبانم را نمی‌دانم، گنهکار از چه می‌خوانی؟
 اگر گفت بیگانه چه می‌خواهد در این خانه ؟
 نگهداری این کشور، اگر ناید ز دست تو
 و یا خاطر پریشانم از اوضاع پریشانش ؟^(۷)
 چه بد کرده که گردانم از آن کرده پشیمان
 خیانت می‌نه بنموده، چه می‌خواهید از جانش؟
 چرا با دست خود بدهی بدست انگلیسان؟ ...

عشقی، علاوه بر این اشعار، ابیات دیگری نیز در این زمینه سروده است. شاعر و روزنامه نگار دیگری که بر علیه این قرارداد بی‌محابا اعتراض کرده و با مقالات و اشعار کوبنده خود علیه وثوق الدوله مبارزه می‌کند، «فرخی یزدی» می‌باشد.

محمد فرخی یزدی در سال ۱۲۶۳ ه. ش در یزد متولد شد. در نوجوانی نخستین بار زیر تاثیر فضای روحی انقلاب مشروطیت در شهرستان یزد که هنوز نظام استبدادی در آن برقرار بود، منظومه‌ای به ظاهر در ستایش حکمران ساخت اما در واقع او را به استقرار آزادی و قانون نصیحت کرد. این عمل او موجب خشم حاکم شده و دستور داد با نخ و سوزن دهانش را بدوزند و به زندان بیفکنند. زیر فشار آزادی خواهان فرخی از زندان آزاد شده و به تهران رفت و روزنامه‌ای به نام «طوفان» تأسیس کرد و به مبارزه پرداخت. بعد از سرنگونی حکومت سلسله قاجاریه در مجلس هفتم، فرخی به عنوان نماینده یزد به مجلس راه یافت و در سال ۱۳۰۹ به علت توطئه علیه حکومت به شوروی گریخت. بعد به برلن رفت و با روزنامه «پیکار»، در آنجا همراهی نمود. در سال ۱۳۱۱ ه. ش به ایران بازگشت. دستگاه حکومت در سال ۱۳۱۶ ه. ش به بهانه شکایت یکی از طلبکاران او را به زندان افکند و چون در زندان نیز از مبارزه دست برنداشت، در سال ۱۳۱۸ ه. ش در زندان شهربانی به قتل رسید.

فرخی در ماجرای قرارداد ۱۹۱۹ ه. ش صریحاً به انتقاد و بدگویی از

وثوق الدوله بر می‌خیزد و خطاب به او می‌سراید:

داد که دستور دیو خوی ز یسداد   کشور جم را به باد بی‌هنری داد
داد قراری که بی‌قراری ملت   ز آن فلک می‌رسد ز ولولسه و داد... (۸)

فرخی این ابیات را که در زندان وثوق الدوله سروده است به دستور (نخست وزیر) می‌گوید که ایران را به باد داد و قراردادی که بست صدای اعتراض همه را برانگیخت. در ادامه شعر به محبوس شدن خود در نتیجه همین اعتراضات اشاره می‌کند.

... حبس نمودی مرا که گفته‌ام آن دوست در سه روی دشمن وطن ز چه بگشاد؟

و یا در شعر دیگری می‌گوید :

با وثوق الدوله باد صبا گو این پیام
... آن که استقلال ما را در قرار انشا نمود
با وطن خواهان ایران بد سلوکی نیک نیست
مقصودش از آن مواد شوم جز تملیک نیست.^(۹)

و در این رباعی می‌گوید :

آنسان که پریر قلب ما را خستند
دوشینه یگانه عضو دولت بودند
دیروز قسار بسا اجانب بستند
امروز نماینده ملت هستند.^(۱۰)

و در رباعی دیگری می‌گوید :

بدبختی ایران زد و تن یافت قوام
آن دولت انگلیس را بسود وثوق
این نکته مسلم خواص است و عوام
این سلطنت هنوز را هست قوام.^(۱۱)

البته غیر از این ابیات، اشعار دیگری نیز در این زمینه وجود دارند که به عنوان ذکر نمونه به همین مقدار بسنده شد.

و من الله التوفیق

ارجاعات :

- ۱- ذاکر حسین، عبدالرحیم : مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت ، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵، ص ۷۹.
- ۲- همان ، ص ۸۰.
- ۳- آرمین پور، یحیی : از صبا تا نیعم ، تهران ، انتشارات زوآر، ۱۳۷۵، صص ۳۶۲، ۳۶۱.
- ۴- مشیر سلیمی، علی اکبر : کلیات مصور میرزاده عشقی ، تهران ، چاپخانه سپهر ۱۳۷۵ ، ص ۱۱۸
- ۵- همان ، ص ۳۳۴.
- ۶- همان ، ص ۳۳۹.
- ۷- همان ، ص ۳۴۶.
- ۸- اخوت، مهدی ، سپانلو، م . ع : مجموعه اشعار فرخ یزدی، تهران، انتشارات نگاه ، ۱۳۸۰، ص ۲۱.
- ۹- همان ، ص ۲۳.
- ۱۰- همان ، ص ۲۰۸.
- ۱۱- همان ، ص ۲۳۰.

فهرست منابع :

- آرین پور، یحیی : از صبا تا نیما، تهران ، انتشارات زوار، ۱۳۷۵ .
- اخوت، مهدی ، سپانلو، م . ع : مجموعه اشعار فرخ یزدی، تهران، انتشارات نگاه ، ۱۳۸۰،
- حقیقت، عبدالرفیع : شاعران بزرگ معاصر (از دهخدا تا شاملو)، تهران، کومش، ۱۳۸۱ .
- ذاکر حسین، عبدالرحیم : مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت ، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- صدر، رویا : بیست سال با طنز، تهران ، انتشارات هرمس ، ۱۳۸۱ .
- مشیر سلیمی ، علی اکبر: کلیات مصور میرزاده عشقی ، تهران ، چاپخانه سپهر، ۱۳۷۵ .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی